

ПРЕДИСЛОВИЕ

Пътят на паметта

След един последен кръг в ясното небе на София самолетът ни кацна плавно на пистата на летището. В тази част на света пролетта може да бъде прелестна, когато природата сияе отвсякъде, особено в България, с нейните огромни гори.

Макар и кратък, полетът ми се стори цяла вечност. Не знаех все още какво ме очаква. Защото царете в изгнание рядко се завръщат у дома, историята ни го е доказала. В нашето размирно време след падането на Берлинската стена не липсват примери на прокудени царе – аз самият съм срещал мнозина. Никой от тях не е напуснал страната си доброволно. Но ето че аз бях на път да преживея обратното – завръщане. Разбрах, че пътувам не само в пространството, но и във времето, към детството ми, към родителите ми, към къщата ни с дългите ѝ коридори и огромния парк, към времената на едно известно безгрижие.

В този майски ден на 1996 година житейските обстоятелства ми предлагаха възможност да се завърна на местата, където съм бил щастлив. Тъкмо затова съм вечно признателен на онези, които улесниха това пътуване, онези, които ме окуражаваха да направя крачката към корените си, мисля си най-вече за майка ми, царица Йоанна, Джованна на италиански, която вече не е между живите. До самото ми завръщане тя никога не изгуби надежда.

Първият шок, който почувствах, беше ударът на колесника в асфалта. Този допир със земята, която бях напуснал преди много време, ме развълнува дълбоко. За няколко мига пред мен прехвърчаха десетилетията, сякаш не бяха докоснали иначе пълноценния ми живот.

Ние сме незначителни. В крайна сметка какво остава от времето, което преследваме всеки ден? Все още нямам никаква представа. Трябва да призная пределите си на „човек“, макар опитът ми да е уникален. Седнала до мен, жена ми инстинктивно стисна ръката ми. Гледаше ме с разбиране. От сватбата ни през 1962 година тя винаги е споделяла и съпреживявала с цялото си същество и най-дребните сътресения в моя политически живот. Знаеше, че очаквах завръщането в България, без изобщо да се надявам, без дори да го признавам пред самия себе си. Това беше химера. обстоятелствата дотолкова противоречеаха на тази идея, че това ми се струваше невъзможно. Съветският блок изглеждаше като непревземаема крепост.

Най-сетне се завръщах в тази така обичана страна, последният спомен за която беше от есента на 1946 година, от деня на прогонването ни, когато бях принуден да напусна България. Вече половин век! Страна, чийто език неизменно говорех и чието споменаване не преставаше да събужда вълнение у мен. Майка ми, макар и италианка по рождение, задължаваше сестра ми Мария-Луиза и мен да общуваме на български, особено в годините непосредствено след заминаването ни, за да не го забравим. Това невинаги беше лесно, повярвайте ми, защото става дума за време, когато малко хора извън България говореха този език. Където и да съм ходил, било на работни пътувания или на семейни срещи, когато съм пътувал за удоволствие или за да посетя общностите на българските емигранти, никога не съм преставал да мисля за родната си земя. Една страна, която усещам дълбоко в себе си и към която съм така привързан, че сега съм решен да остана в нея на всяка цена, въпреки злонамерените мерзости, на които продължавам да съм жертва. Долнопробна политическа отмъстителност, която ме натъжава, особено след черните години на комунизма. Искане ми се да вярвам, че всички ние носим на плещите си товара на личното страдание; а онези, които като мен са били принудени да напуснат родината си, и на носталгията. Изгнаниците могат да ме разберат.

„Колкото до мен – пише нашият сънародник, философът Цветан Тодоров, – бих предпочел в този мрачен век да бъдат запомнени блестящите фигури на онези няколко личности с драматична съдба и безмилостна прозорливост, които продължиха – въпреки всичко – да вярват, че чо-

векът заслужава да остане целта на човека.¹“ Аз мога единствено на свой ред да се присъединя към тези изпълнени с мъдрост и оптимизъм думи.

В есента на моя живот дойде времето да обърна поглед назад. Занемание, което дълго време отлагах, за да не създавам впечатлението, че искам да затворя една страница. Да пишеш за себе си поражда известна нервност. Не мога да се върна назад, нито да поправя нещо. Понякога имам чувството, че принадлежа на друга епоха, но не заради възрастта ми, а защото ми се наложи да порасна по-бързо от другите деца. Много рано бях лишен от безгрижието, което обвива детството в защитното си було. Принуден бях да съм сериозен, да изглеждам по определен начин, да приемам почти театралното изображение на една длъжност, която не ми оставяше свободата да изразявам истинската си личност. Но това е така и аз не се оплаквам. Пораснах въпреки всичко. Има и по-лошо, биха казали мнозина. Често мисля за баща ми, цар Борис III, който буквално се пожертва за страната си. Независимо дали в годините, когато работех, или в моментите, прекарани със семейството – уви, прекалено мимолетни! – съм обичал много децата, които израстват, без да си даваш сметка.

Да говориш за себе си винаги е трудно, а още повече когато възпитанието и обкръжението не предразполагат към това, както е в кралските семейства. Малцина от моите деди са писали спомени – не се е правело така. Не се е гледало с добро око на това да си излееш душата, особено публично. *Never complain, never explain*², би казала кралица Виктория. В много отношения аз несъзнателно останах верен на тази максима. Баща ми нямаше времето да помисли за подобно нещо, почина ненавършил петдесет години, сред ужасите на Втората световна война. Майка ми се отдаде истински на това занимание, но чак години по-късно и ние със сестра ми се развличахме с тези страници, написани през 1964 година и сякаш поръсени с розова вода.³ Тя беше неспособна да напише, а и да изрече, нещо зложелателно. Мама ми втълпи, че не съществуват лоши, мързеливи или непочтени българи. Тя ми обрисова-

¹ In *Mémoire du mal, tentation du bien*, Paris, Robert Laffont, 2000.

² Никога не се оплаквай, никога не обяснявай (англ.). – *Б.нр.*

³ *Giovanna di Bulgaria, Memorie*, Rizzoli, Milano, 1964.

ше една приказна страна, застинала в щастието и лудата любов, която бе изпитвала към баща ми. За нея България беше божествен мит, нещо като Обетована земя, в която тя бе упражнявала талантите си на владетелка. Никой не би могъл да оспори значимостта на нейната роля. Тя се е показала на висотата на своя дълг. Не искаше да съди никого. На това научи и нас. Беше съвсем друго време. И най-вече друго възпитание, което контрастира така силно с днешното воайорство, когато хората често се хранят с психологическото страдание на другите. Без обаче да им помагат или да облекчават болките им.

Що се отнася до дядо ми, цар Фердинанд I, основателя на нашата династия в България, и дума не е можело да става да излее преживяното на хартия. А неговите спомени биха били изключително интересни. Тази необикновена личност не е оставяла никого безразличен: или са го обожавали, или са го ненавиждали. Той е преминал през цялата последна четвърт на XIX век и през първата половина на XX век: умира през 1948 година в опустошената от войната Германия. Бил е внук на крал Луи-Филип по една линия, а по друга наследник на обширни владения в Австро-Унгарската империя. Възхваляван от майка си, принцеса Клементина Орлеанска, той е един от последните висши благородници в стара Европа. „Сбогом, стара Европо“, пеели постъпилите в Чуждестранния легион. Но не са останали никакви мемоари или спомени от негова страна. Неговият живот и личността му остават загадка в много отношения.

Свидетелство за това е и една забавна случка между него и инфантата Еулалия Бурбонска. Като младо момиче тя била много близка приятелка с Фердинанд и може би дори влюбена в него, и така до момента, в който публикува мемоарите си около 1930 година⁴... Дядо ми намерил тази изповед за скандална и не се притеснил да ѝ го съобщи в телеграма, сега прословута в семейството: „Скъпа Еулалия, изразявам Ви най-дълбокото ни презрение. Фердинанд.“ На което инфантата му отговорила в същия тон: „Взаимно е. Еулалия.“ След това не се видели никога повече. Самата тя ми разказа тази пикантна история. Беше над

⁴ Дъщеря на кралица Изабела II, омъжена за херцог Дьо Монпансие, тя е била известна с литературните си таланти: *Eulalie d'Espagne, Mémoires de S.A.R. l'infante Eulalie, 1868–1931*, Plon, Paris, 1935.

деветдесетгодишна и тъкмо си беше счупила бедрената кост, когато ми каза, че „я чака тъжна старост...“. Тогава бяхме отишли да я видим в дома ѝ в Ирун, в испанска Баския, където тя живя до смъртта си през 1958 година. Съумяваше всеки ден да пътува до Франция и митничарите я познаваха добре. Сестра на Алфонсо XII, тя обичаше да напомня на посетителите си, че е дъщеря на Изабела II Испанска... Екстравагантна личност, чиито мемоари накараха всички да подскочат от липсата ѝ на дискретност.

Та, както казах, на писането на мемоари не се е гледало с добро око навремето.

Нека отбележим все пак редките изключения: кореспонденцията на кралица Виктория с министрите ѝ, с голямата ѝ дъщеря Виктория-Фредерика или с моя роднина крал Луи-Филип, който от своя страна ни завеща своите спомени от времето на млад генерал на Френската революция; по-неотдавна принц Христофор Гръцки също написа своите мемоари⁵. Да добавим и спомените на кралица Мария Румънска, които се превърнаха в класика в жанра. За нея казват, че е била бляскава и театрална личност. Тази английска принцеса е родена от Великата княгиня Мария Александровна Руска, сестрата на Александър II. В края на 20-те години на XX век кралицата построява на брега на Черно море едно бижу на романтичната епоха, двореца в Балчик – наричан първоначално *The Quiet Nest Palace*. Наскоро отново ходих там в компанията на румънските ми братовчеди. Дворецът продължава да бъде посещаван заради впечатляващата му ботаническа градина.

Кралете на Италия, за жалост, не оставиха нищо подобно след себе си, несъмнено заради безкрайни съображения и лични резерви. За жалост, казвам отново, защото мисля, че техните свидетелства биха били безценни за по-доброто разбиране на новата история на Италия. И наистина мемоарите служат да хвърлят светлина върху едно минало, което познаваме зле и което почти никога не е описвано от гледната

⁵ Трябва да отбележим, че синът му, моят братовчед Михаил Гръцки, продължи тази традиция, но в един по-интимен стил, със своите *Mémoires insolites*, в които разказва най-вече за част от детството си в Мароко, в Лараш, при баба си херцогиня Дьо Гиз, майката на бъдещия граф на Париж.

точка на вътрешен човек, в сърцевината на историята на кралските фамилии. Чичо Павел Югославски и крал Умберто Италиански например са ключови свидетели на своето време, действията и ролята им в което често са окарикатурявани. Защо? Защото се помни единствено версията на противниците им. Мемоарите щяха да им позволят да се обяснят, но мисля, че отново прекалената съдържаност и страхът да не злепоставят все още активни личности са ги възпрели да се върнат към своите действия. Защото всъщност голямата история се създава и от малката и когато тези два елемента се пресекат, достигаме до по-добро познаване, да не кажа и до самата истина. Но може ли да се говори за истина, когато става дума за историята?

При положение, че съм – независимо от мен самия – връзката с докомунистическото минало на България, аз на свой ред съм длъжен да предам и да споделя шестдесетгодишния си живот в политиката. Безброй пъти съм забелязвал, че хората често пишат по избирателен начин. Най-лесно е да се тръгне в търсене на сензационното. Оставим ли само историята на победителите, това не е достатъчно. В живота си съм виждал толкова пропаганда – нацистка, съветска и, разбира се, западна; намирам това за отвратително и жалко. Нямам никакъв интерес в това да си измислям. Освен това трябва да призная и че резервираният ми характер не ме подтиква към споделяне. Нищо не ми е по-трудно от това да изтъквам емоционалния си „аз“. Защото смятам, че сами сме никои, животът се състои от срещи и случайности. Хората не си дават сметка, че „късметът“ често им предлага отговори, които те търсят другаде. Но затова трябва да умееш да се отваряш към другия, да се научиш да слушаш, за да се изградиш, уважавайки онези, които те заобикалят. Аз се възприемам като „прагматичен реалист“ – формулировка, която ме описва доста точно. Опитвах се да се приспособя възможно най-добре към житейските обстоятелства, за да не остана затворен единствено в света на рода ми. От доста години вече отлагам тази среща – срещата с писането.

Последните две десетилетия донесоха политически и технологически промени, които бяха немислими по времето на моята младост, като се започне със сриването на тоталитарната система и следователно с възможността за нов живот в България. Съвсем естествено е да сме смутени от скоростта на промяната. След края на Втората световна

война човечеството извърши невероятни революции, към които трябва да се пригосим възможно най-добре. Други, още по-значими предизвикателства чакат бъдещите поколения. Все още не сме видели нищо от метаморфозата на модерния човек.

Макар да пиша за миналото, настоящето ме интересува не по-малко. Идеята за носталгията не ме привлича особено. Продължавам да съм убеден, че животът трябва да бъде центърът на разсъжденията на нашите учени и на бъдещите политици. А тъй като съм християнин, вярвам в любовта към ближния. Пътищата, насочващи съществуването ни, остават неразгадаема загадка. Никога не трябва да го забравяме.

Моите деца, съпругата ми и приятели ме окуражаваха. Съдбата ми не е обикновена, цар съм по рождено право, след това бях избран за министър-председател на една страна, върнала се към демокрацията. Срещал съм много хора, трябваше да умея да избирам, а това не е толкова просто. Читателят ще ми прости. Не е лесно да се разкаже един дълъг и изпълнен с обрати живот. Не съм скучал нито ден още от детството ми, от парка във „Врана“ и бомбардировките, след това през годините в колежа, а после и през добре запълнения ми професионален живот. Може би тъкмо затова толкова ценя редките моменти на усамотение, които отсега нататък мога да си позволявам. Винаги съм имал нещо да правя – да се срещам със сънародници, да работя по проекти, за да изхранвам семейството си. Често ми се е случвало да мисля, че нямам избор, че животът ми в известен смисъл ми се изплъзва. Колко пъти съм си давал сметка като запален читател на историята до каква степен животът на един човек може да бъде манипулиран след смъртта му! С тази книга искам да избегна неприятния обичай за хората да съдят по приблизителни оценки или лъжливи слухове вместо по онова, което човек сам е написал или направил. Това е и възможност да предоставя на читателя сведения, които могат да помогнат за по-доброто разбиране на граничните времена, от които ми бе дадено да съм част. Не е лесно да бъдеш цар в изгнание, повярвайте ми. Питам се дали мога да кажа всичко, след като един живот има толкова различни страни. Аз не съм политик, не съм и детрониран благородник, нито прокуден руски емигрант от времето на революцията, нито дори принц с доходи, който

управлява владенията си отдалече. Но не съм единствено и бизнесмен, който работи за големи консорциуми – аз съм по малко от всичко това. Аз съм царят, който остана суверен въпреки всичко, който се опитваше да бъде полезен на другите, на своята страна.

В този смисъл – и нека сънародниците ми ме извинят – настоящата книга е насочена и към международната публика и съдържа много подробности, които за нас са очевидни факти...

Сега ме изпълват съмнения. Кое е важно? Да размишлявам за изгнанието означава да размишлявам за живота. В часовете по философия във френския лицей в Мадрид изучавахме писмата на Декарт до Кристина Шведска. И ако хората обикновено си спомнят: „Мисля, следователно съществувам“, *cogito ergo sum*, аз винаги съм предпочитал неговото *dubito ergo sum*, „Съмнявам се, следователно съществувам“, с което се отъждествявам на драго сърце. Независимо от тази ми склонност никога не ме е спохождала мисълта да забравя България или да се примиря. Бях отдаден на страната си с цялата си личност и чрез насоката на действията си. България е родината на моя баща, на моя дядо и на чичо ми Кирил, разстрелян през 1945 година, страната на ранното ми детство, когато спомените се запечатват за цял живот.

Аз не съм сам. А още по-малко се чувствам така, когато си спомня как в щастливия ден на завръщането ми в София стотици хиляди мои сънародници излязоха по улиците, за да ме посрещнат.